

Ανάγλυφη κεραμική από τους Ζάρακες Καρυστίας¹

Αθηνά ΧΑΤΖΗΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

Abstract

This paper aims to present the relief pottery fragments found in Zarakes, in the region of modern Karystia in Central-Southern Euboea. Building remains of several construction phases dating from the Late Geometric to the Late Roman period were found during salvage excavations at this site. Among other finds, an inscription on a relief pithos fragment of the mid-7th century BC, decorated with a repeating motif of centaurs, supports the identification of this site as a sanctuary that functioned since the Archaic period.

The relief pottery from Zarakes can be organized into two small groups. The first group consists of pottery fragments decorated with simple guilloche bands, formed by cylindrical seals. The guilloche was a particularly popular motif of the Naxian workshop in the 7th and 6th centuries BC. Rows of guilloche in relief often covered the secondary zones of Naxian pots. Two fragments from Zarakes depicting part of larger scenes, in relief, are dated to the second half of the 7th century BC and belong to the second group. One of these fragments belongs to a circular clay plaque decorated with two animals confronting each other. Based on the way their legs are represented, they may be identified as a wild boar and a lion. On another sherd a representation of a warrior with a horse is preserved, a motif which helps us interpret the iconographic context of this composition.

The frequent use of cylindrical seals for decorating relief pottery made of local clay from Zarakes indicates the existence of at least one flourishing pottery workshop that was active in the 7th century BC, in this region. This workshop may have been run by local or even travelling potters that catered to the market demands of the area as well as those of the sanctuary at Zarakes.

Εισαγωγή

Ο οικισμός Ζαράκων Καρυστίας του Δήμου Κύμης-Αλιβερίου βρίσκεται στο νότιο τμήμα της Εύβοιας στο σημείο όπου το νησί σχηματίζει, σύμφωνα με την περιγραφή του Πλούταρχου,² ‘βραχύ διάζωμα’ και περιβρέχεται από τις θάλασσες του Αλμυροποτάμου και των Ζαράκων. Το 1997, τρία

---

1. Θερμές ευχαριστίες οφείλω στην ομότιμη καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Αθηνών Εύα Σημαντώνη-Μπουρνιά για τις καίριες παρατηρήσεις της στο κείμενο, καθώς και στη συνάδελφο Μαρία Χιδίρογλου για την πολύπλευρη βοήθειά της. Ευχαριστίες επίσης οφείλω στον συνάδελφο Κώστα Μπουκάρα και στις αρχαιοφύλακες του Αρχαιολογικού Μουσείου Ερετρίας Σταυρούλα Παρίση και Ελένη Ταχριτζόγλου για διάφορες διευκολύνσεις κατά τη μελέτη του υλικού. Η σχεδίαση της ανάγλυφης κεραμικής οφείλεται στην συνάδελφο Ξένια Χαραλαμπίδου και πραγματοποιήθηκε με την ευγενή χορηγία του Ιδρύματος Ψύχα.

2. Πλούταρχος, *Φωκίων*, 13.7: ‘Ἐκ τούτου τὸν τε Πλούταρχον ἐξέβαλεν ἐκ τῆς Ἐρετρίας, καὶ Ζάρητρα φρούριον ἐλὼν ἐπικαιρότατον, ἢ μάλιστα συνελαύνεται τὸ πλάτος εἰς βραχὺ διάζωμα τῆς νήσου σφιγγομένης ἐκατέρωθεν ταῖς θαλάσσαις,...

χιλιόμετρα νότια του οικισμού των Ζαράκων, έναντι και περίξ του ναϊδρίου της Ζωοδόχου Πηγής, αποκαλύφθηκαν με αφορμή τη διάνοιξη της παρακαμπτηρίου οδού Ζαράκων-Αλμυροποτάμου εκτεταμένα λείψανα κτηρίων, σε επάλληλες οικοδομικές φάσεις που χρονολογικά εκτείνονται από τους Ύστερους Γεωμετρικούς (ΥΓ) μέχρι τους Ύστερους Ρωμαϊκούς χρόνους.³ Από τα κτηριακά λείψανα ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η αποκάλυψη της θεμελίωσης ενός επιμήκους, αψιδωτού το πιθανότερο κτηρίου, με κυκλικές οπές κατά μήκος της μακράς δυτικής πλευράς του, που προορίζονταν για την ένθεση ξύλινων υποστηριγμάτων. Αυτά ενδεχομένως να χρησιμοποιούνταν, λόγω και της μικρής απόστασής τους από τον εξωτερικό τοίχο, για την στήριξη της οροφής του κτηρίου,⁴ το οποίο σύμφωνα με την κεραμική χρονολογείται στους ΥΓ χρόνους.⁵

Η λειτουργία του χώρου ως ιερού

Την ταύτιση του χώρου με ιερό τεκμηριώνει ένα θραύσμα από ενεπίγραφο ανάγλυφο πίθο, των μέσων του 7ου αι. π.Χ., στο οποίο απεικονίζεται το επαναλαμβανόμενο μοτίβο ενός Κενταύρου, που βαδίζει προς τα δεξιά, κρατώντας κορμό δένδρου (Εικ. 1α-β).⁶ Στην επόμενη ζώνη του θραύσματος αποδίδεται εγχάρακτη αναθηματική επιγραφή, στην οποία αναγράφεται η λέξη *ιερός* και μνημονεύεται το όνομα του αναθέτη, όπως θα δούμε και παρακάτω.⁷

Τη συνεχή χρήση του χώρου ως τόπου λατρείας επιβεβαιώνει η εύρεση ενεπίγραφων λουτηρίων και κρατήρων του 6ου αι. π.Χ., καθώς και θραυσμάτων μελαμβαφών σκύφων με αναθηματικές επιγραφές του 5ου και 4ου αι. π.Χ. με τη συντομογραφική απόδοση της λέξης *ιερός*.⁸ Τη θεότητα στην οποία ήταν αφιερωμένο το ιερό κατά τους Κλασικούς τουλάχιστον χρόνους, πληροφορούμαστε από ένα χάλκινο σταθμίο του 4ου αι. π.Χ. με την επιγραφή *Απόλλωνος Δηλίο*.⁹ Ο εντοπισμός ενός τόπου λατρείας αφιερωμένου στον Δήλιο Απόλλωνα, σε συνδυασμό με την αναφορά του Ηροδότου ότι οι υπερβόρειες προσφορές για τον Απόλλωνα διέρχονταν από πόλεις της Εύβοιας καθιστά πιθανή την εκδοχή ο αρχαίος δήμος των Ζαράκων να περιλαμβάνονταν ανάμεσα στις ευβοϊκές πόλεις, από τις οποίες διερχόταν η πομπή και οι δημότες του να συμμετείχαν σε μια λατρευτική τελετή προς τιμήν του θεού.¹⁰

Ομάδες ανάγλυφης κεραμικής

Από τα πολυπληθή και ποικίλα ευρήματα που βρέθηκαν στην ανασκαφή θα μας απασχολήσουν δύο μικρές ομάδες πήλινων θραυσμάτων με ανάγλυφη διακόσμηση, που φυλάσσονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ερετρίας.¹¹ Σύμφωνα με την απλή μακροσκοπική εξέταση του υλικού, έχει χρησιμοποιηθεί χονδρόκοκκος πηλός, πορτοκαλέρυθρος έως καστανέρυθρος. Ειδικότερα, ο πηλός παρουσιάζει διαφοροποιήσεις όχι μόνο ως προς το χρώμα, αλλά και ως προς την περιεκτικότητα, το μέγεθος και

3. Για την ανασκαφή βλ. Huber 1999, 793-794, εικ. 154; Χατζηδημητρίου 1997, 407-409, σχέδ. 3, πίν.159γ-159ε; 1998, 368-370; 2003-2004, 53-68; 2015, 265-277.

4. Huber 1999, 793, εικ. 154; Χατζηδημητρίου 1997, 407, σχέδ. 3, πίν. 159γ; 2003-2004, 56, εικ. 4; 2015, 266-267, εικ. 3α, 4.

5. Χατζηδημητρίου 2003-2004, 61, εικ. 12; 2015, 267, εικ. 5. Για παρόμοια κεραμική από την Ερέτρια, πρβλ. Verdan et al. 2008, 121, αριθ. 96, πίν. 24; 121, αριθ. 98, πίν. 25; 123, αρ.117, πίν. 30; 130, αριθ. 316, πίν. 65.

6. Ερέτρια, Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. ευρ. 18687. Ματθαίου 2004-2009, 541-544; Χατζηδημητρίου 2003-2004, 58, εικ. 5; 2004, 181-196; 2015, 267-269, 273-277, εικ. 7α-β.

7. Ματθαίου 2004-2009, 541-544 (ειδικ. σελ. 543).

8. Χατζηδημητρίου 2004-2009, 523- 529, αριθ. 2-3, 5-14, εικ. 2-3, 5-14; 2015, 272.

9. Χατζηδημητρίου 2006, 1077-1092.

10. Χατζηδημητρίου 2006, 1082-1085; 2015, 273-277.

11. Χατζηδημητρίου 2003-2004, 61; 2015, 269-271, εικ. 9-11.

τη σύσταση των εγκλεισμάτων.¹² Οι διαφοροποιήσεις αυτές ενδεχομένως να οφείλονται και στη μίξη πηλών, μια πρακτική που πρέπει να εφαρμοζόταν συχνά στην αρχαιότητα, όπως και στα σύγχρονα παραδοσιακά κεραμικά εργαστήρια.¹³

Πρώτη ομάδα

Στην πρώτη ομάδα ανήκουν τέσσερα θραύσματα αγγείων (αριθ. κατ. Α1-Α4), πιθανότατα πίθων, εκ των οποίων τα τρία διακοσμούνται με ζώνη επιπεδόγλυφου απλού πλοχμού αποτελούμενου από δύο ομάδες τριών ανάγλυφων κυματοειδών γραμμών που πλέκονται γύρω από 'οφθαλμούς' (Εικ. 2-5).¹⁴

Ειδικότερα, το θραύσμα Α1 ανήκει σε χείλος αγγείου, που φέρει κάτω από τη διακοσμημένη ζώνη του πλοχμού σχοινοειδή διακόσμηση (Εικ. 2, Σχ. 1), ενώ στο θραύσμα Α2 (Εικ. 3, Σχ. 2) η ζώνη του πλοχμού πλαισιώνεται επάνω και κάτω με σχοινοειδές κόσμημα.¹⁵ Από τη μελέτη αυτών των θραυσμάτων διαπιστώνεται ότι ο απλός πλοχμός χρησιμοποιούταν στους Ζάρακες για τη διακόσμηση οριζόντιων ζωνών, σε αντίθεση με τη Νάξο, την κατεχοχίτη περιοχή διάδοσής του, όπου το μοτίβο αυτό εμφανίζεται μόνο ως διακόσμηση κατακόρυφων ταινιών, που όριζαν σε μετόπες τις ζώνες της κοιλιάς του αγγείου.¹⁶

Σε άλλες περιοχές, όπως στην Κόρινθο,¹⁷ την Αττική,¹⁸ και τη βόρεια Εύβοια,¹⁹ ο απλός πλοχμός απαντά σπάνια, σε οριζόντια συνήθως ζώνη, στοιχείο που θα μπορούσε να θεωρηθεί ως εξελικτική φάση στη χρήση αυτού του μοτίβου. Καθώς δε τα ανάγλυφα θραύσματα από τους Ζάρακες βρέθηκαν σε διαταραγμένα στρώματα, η χρονολόγηση των παράλληλων από τη Νάξο από τα μέσα του 7ου μέχρι τα μέσα του 6ου αι. π.Χ.,²⁰ επιτρέπει την ένταξη και της ανάγλυφης κεραμικής από τους Ζάρακες μέσα στο ίδιο χρονολογικό πλαίσιο.

Εξίσου δημοφιλές ήταν και το μοτίβο του διπλού και τριπλού πλοχμού στην ανάγλυφη κεραμική

12. Ως αντίστοιχες περιπτώσεις χρήσης πηλού με περιεκτικότητα σε εγκλείσματα (ασβεστικά, χαλαζιακά ή άλλης σύνθεσης) για την παραγωγή πίθων και άλλων αγγείων, αναφέρουμε ενδεικτικά τα εργαστήρια του Ωρωπού (Mazarakis Ainian & Vlachou 2014, 96), της Ερέτριας (McLoughlin 2002, 101), της Νάξου (Κούρου 1999, 82, 85-87; McLoughlin 2002, 100-101; Σημαντώνη-Μπουρνιά 1990, 45) και της Ζαγοράς στην Άνδρο (McLoughlin 2002, 38, 48, 56-57, 66; McLoughlin 2011, 871) στα οποία η περιεκτικότητα εγκλεισμάτων διαφοροποιείται ανάλογα με το είδος της διακόσμησης αλλά και το τμήμα του αγγείου, βλ. McLoughlin 2002, 66. Τέλος, η διαφορετική σύσταση, βάσει χημικών αναλύσεων, δειγμάτων αρχαϊκής κεραμικής από την Ερέτρια και την Αττική αποδεικνύει τη χρήση τοπικών πηλών και σε αυτά τα εργαστήρια, βλ. Stern & Descoeudres 1977, 73-85. Τη λειτουργία ενός τοπικού κεραμικού εργαστηρίου και στην Κάρυστο κατά τον 6ο αι. π.Χ. τεκμηριώνει η εύρεση ενός ταφικού πιθαμφορέα, φτιαγμένου από κίτρινο νοτιοευβοϊκό πηλό, βλ. Χιδίρογλου 2015.

13. Ειδικότερα ο Papadopoulos 2003, 20, σημειώνει ότι κατά την εφαρμογή χημικών αναλύσεων δεν θα πρέπει να παραβλέπεται η ενδεχόμενη μίξη πηλών: "Potters often mix these clays in order to achieve better consistency, an ethnographic fact usually overlooked in many chemical analyses of ancient pottery. Consequently, an overly detailed chemical or elemental analysis of ancient pottery may well obscure or complicate the issue of provenance rather than solve it." Για τη μίξη πηλών στα σύγχρονα παραδοσιακά εργαστήρια, βλ. Βαλαβάνης 1990, 35-36.

14. Για την προέλευση του μοτίβου του απλού πλοχμού, βλ. Σημαντώνη-Μπουρνιά 1990, 92.

15. Σύμφωνα με τη Σημαντώνη-Μπουρνιά 1998, 490, το σχοινοειδές κόσμημα έχει συνεχή παρουσία από τους Προϊστορικούς χρόνους μέχρι και τη σημερινή εποχή και κατά συνέπεια δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως χρονολογικό κριτήριο. Για την ανάγλυφη σχοινοειδή διακόσμηση σε πίθους από τη Ζαγορά της Άνδρου, βλ. McLoughlin 2011, 871-872, 875.

16. Βλ. π.χ. Σημαντώνη-Μπουρνιά 1990, 92-93, αριθ. Κ22, Κ23, Κ24, Κ38-Κ40, Κ69. Όμοια και σε ανάγλυφο πίθο της Θήρας (650-640 π.Χ.) το μοτίβο του απλού πλοχμού χρησιμοποιείται ως κάθετη διακοσμητική ζώνη μετόπης, με τη διαφορά ότι έχει αποδοθεί με την τεχνική της μήτρας, βλ. Kontoleon 1958, 132 κ.ε., πίν. 101-103; Μανακίδου 1994, 289, αριθ. κατ. ΙΙΙ. 85, πίν. 4α.

17. Στην Περαχώρα σημειώνεται η παρουσία πλακιδίου με πλοχμό, βλ. Payne & Dunbabin 1962, τ. ΙΙ, 238, αριθ. 2275, πίν. 79.

18. Για σχετικά παραδείγματα, βλ. Σημαντώνη-Μπουρνιά 1990, 92, σημ. 461.

19. Από το Καστέλλι Γιάλτρων της βόρειας Εύβοιας προέρχεται ανάγλυφο θραύσμα διακοσμημένο με το μοτίβο του απλού πλοχμού· το πιθανότερο είναι να πρόκειται για εισαγωγή (Sackett et al. 1966, 37-38, σημ. 24, πίν. 9d).

20. Σημαντώνη-Μπουρνιά 1990, 92-93.

της Σίφνου²¹ και της Νάξου.²² Αντίθετα τα παραδείγματα ανάγλυφης κεραμικής διακοσμημένης με διπλό πλοχμό από την Αττική²³ και την Εύβοια²⁴ είναι λιγοστά.

Τέλος, το μοτίβο των δύο ομόκεντρων κύκλων (Α4-Εικ. 5, Σχ. 4), πλαισιωμένων από ισάριθμες επάλληλες έλικες, που κοσμεί δύο μη συνανήκοντα θραύσματα από χείλος αγγείου, δεν είναι γνωστό στην ανάγλυφη κεραμική, τουλάχιστον των γειτονικών εργαστηρίων. Το πιθανότερο όμως είναι να οφείλει την έμπνευσή του στο μοτίβο των ομόκεντρων κύκλων της ΥΓ ευβοϊκής κεραμικής.²⁵

Η ανάγλυφη διακόσμηση της κεραμικής από τους Ζάρακες έχει αποτυπωθεί με κυλινδρική σφραγίδα, η οποία προοριζόταν για την απόδοση πολυπλοκότερων διακοσμητικών θεμάτων και επαναλαμβανόμενων μορφών.²⁶ Με την ίδια τεχνική, η οποία δεν είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη στην Εύβοια, έχουν διακοσμηθεί θραύσματα από τη βόρεια Εύβοια,²⁷ καθώς και ορισμένα από την Κάρυστο.²⁸ Στην Ερέτρια αντίθετα, η εφαρμογή της χειροποίητης τεχνικής και της τεχνικής της μήτρας φανερώνει επαφές με το τηνιακό εργαστήριο.²⁹

Αναζητώντας τα πλησιέστερα στους Ζάρακες εργαστήρια παραγωγής ανάγλυφων πίων διακοσμημένων με κυλινδρική σφραγίδα, οδηγούμαστε στα κυκλαδικά εργαστήρια, στα οποία όμως η χρήση της κυλινδρικής σφραγίδας περιοριζόταν στην απόδοση των δευτερευόντων διακοσμητικών θεμάτων.³⁰ Αντίθετα στην περιοχή της ΝΑ Αττικής και πιο συγκεκριμένα στα Λεγρενά και τον Θορικό η χρήση σφραγίδας τεκμηριώνεται κατά την απόδοση τόσο της δευτερεύουσας, όσο και της κύριας διακόσμησης.³¹

21. Πετρόχειλος 2005, 78; Σημαντώνη-Μπουρνιά 2000, 372, 375-376, εικ.1-7.

22. Για το μοτίβο του σύνθετου πλοχμού στη Νάξο, βλ. Σημαντώνη-Μπουρνιά 1990, 93-96.

23. Από τον Θορικό προέρχονται θραύσματα πίου με διπλό (475-450 π.Χ.), βλ. Helsen 1970-1971, 166, εικ. 86; Vanhove 2006, 81, αριθ. 136, εικ. 286, και με τριπλό πλοχμό (Helsen 1970-1971, 163-165, εικ. 84-85). Ακόμη, στα Λεγρενά βρέθηκε πίθος διακοσμημένος με τριπλό πλοχμό (β' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.), βλ. Helsen 1970-1971, 159-160; Καλλιπολίτης & Πετράκος 1963, 44-45, σχ. 1, πίν. 48β.

24. Από τη Λιβάδα της βόρειας Εύβοιας προέρχεται ανάγλυφο θραύσμα διακοσμημένο με το μοτίβο του σύνθετου πλοχμού (Σαπουνά-Σακελλαράκη 1994-1995, 136, φωτ. 69, σχέδ. 26γ). Ακόμη σε επιφανειακή έρευνα του Καναδικού Ινστιτούτου στον Άγιο Ιωάννη Καρύστου περισυλλέχθηκε θραύσμα ανάγλυφου πίου διακοσμημένο με διπλό πλοχμό και ψευδόσπειρα (Keller 1985, 130, εικ. 74; Σημαντώνη-Μπουρνιά 1990, 96, σημ. 484.)

25. Βλ. π.χ. Soueref 1998, 234, εικ. 6, 236, 14-15; Verdan et al. 2008, 121, αριθ. 96, πίν. 24, αριθ. 98, πίν. 25, 123, αριθ. 117, πίν. 30, 130, αριθ. 316, πίν. 65.

26. Για την παρουσία του απλού και σύνθετου πλοχμού ως διακοσμητικού μοτίβου ανάγλυφων πίων, βλ. Σημαντώνη-Μπουρνιά 1990, 92-93, αριθ. Κ37-Κ40, πίν. 16. Για τη χρήση κυλινδρικής σφραγίδας στη διακόσμηση ανάγλυφων αγγείων, βλ. Coulié 2000, 107-135; Σημαντώνη-Μπουρνιά 1987-1988, 175-189; 1990, 47.

27. Βλ. παραπάνω σημ. 19, 24.

28. Σε ιερό που εντοπίστηκε στον Κάμπο (θέση Βουνό) Καρύστου βρέθηκε θραύσμα από ανάγλυφο πλακίδιο με οπή ανάρτησης στο άνω δεξιό άκρο του, διακοσμημένο με την τεχνική της επίπεδης σφραγίδας. Σε αυτό αποδίδεται το μπροστινό τμήμα δύο αλόγων σε έντονο καλπασμό που το πιθανότερο είναι να ανήκει σε άρμα (Keller 1985, 114, εικ. 57). Σε ένα δεύτερο θραύσμα ανάγλυφου πλακιδίου από τον Προφήτη Ηλία Μαρμαρίου διακρίνεται το πίσω τμήμα αλόγου εκτελεσμένο με την ίδια τεχνική. Τέλος, στο Αρχαιολογικό Μουσείο Καρύστου εκτίθενται θραύσματα πίων και αγγείων του 6ου και 5ου αι. π.Χ. από τη Φιλάγγρα του Δήμου Μαρμαρίου, διακοσμημένα ως επί το πλείστον με την τεχνική της κυλινδρικής σφραγίδας, βλ. Χιδίρογλου 2012, 866, εικ. 7-10.

29. Από την Ερέτρια προέρχεται ανάγλυφος πίθος των αρχών του 7ου αι. π.Χ. (ME 16620-21), ο οποίος διακοσμείται με δύο επάλληλες ανάγλυφες ζώνες. Στην επάνω ζώνη αποδίδεται μάχη μεταξύ πολεμιστών με οκτώσχημες ασπίδες και στην κάτω επτά νεκροί που κατασπαράσσονται από όρνεα. Για τη διακόσμηση του πίου έχει χρησιμοποιηθεί η χειροποίητη τεχνική, ενώ οι ανάγλυφες μορφές του παρουσιάζουν τεχνοτροπικές ομοιότητες με αντίστοιχα έργα του τηνιακού εργαστηρίου (Themelis 2006, 95-106, όπου αναλυτική βιβλιογραφία). Ακόμη σε κυκλικό θραύσμα από λακωνική κεραμίδα κατασκευασμένο με την τεχνική της μήτρας του πρώιμου 6ου αι. π.Χ., που βρέθηκε σε βόθρο νότια του ηρώου στην Ερέτρια, απεικονίζεται μορφή αλόγου που βαδίζει προς τα αριστερά. Κάτω από το άλογο διακρίνεται μεγάλο ψάρι, πιθανότατα τόνος, με κατεύθυνση προς τα δεξιά. Η εφαρμογή της τεχνικής της μήτρας που χρησιμοποιείται για τη διακόσμηση των κυκλαδικών πίων και η τεχνοτροπία της παράστασης πιθανολογούν την αναγνώριση ενός εισηγμένου κυκλαδικού έργου (Bérard 1969, 77-78, πίν. 36,3; Σημαντώνη-Μπουρνιά 1990, 102).

30. Βλ. παραπάνω σημ. 16.

31. Helsen 1970-1971, 155-171.

Δεύτερη ομάδα

Στη δεύτερη ομάδα ανήκουν δύο θραύσματα με εικονιστικές παραστάσεις (Α5-Α6), αποτυπωμένες με επίπεδη σφραγίδα. Το θραύσμα Α5 (Εικ. 6, Σχ. 5) ανήκει σε πήλινη κυκλοτερή πλάκα, διακοσμημένη με δύο αντωπά ζώα. Η διαμόρφωση του πέλματος του δεξιού ζώου, που σώζεται αποσπασματικά, με τα τρία μεγάλα ανάγλυφα τριγωνικά νύχια συνηγορούν στην αναγνώριση ενός αρπακτικού όντος, το πιθανότερο ενός λιονταριού, το οποίο όμως έχει αποδοθεί με αδέξιο τρόπο.³² Από το αριστερό ζώο σώζονται μόνο τα τέσσερα άκρα των ποδιών του που απολήγουν σε σπλές πίσω από τις οποίες εξέχει το σησαμοειδές οστόν. Το ανατομικό αυτό χαρακτηριστικό οδηγεί στην πιθανή αναγνώριση ταύρου, αιγάγρου, ελαφιού ή κάπρου, τα οποία στην αγγειογραφία του 7ου αι. π.Χ. εικονίζονται αντιμέτωπα με λιοντάρι.³³ Ωστόσο το εικονογραφικό θέμα λιονταριού αντωπού με κάπρο, απαντά με μεγαλύτερη συχνότητα στην πρώιμη εικονογραφία, ενώ η ισότιμη δυναμική παρουσία των δύο αυτών ζώων ανάγει την καταγωγή της στα ομηρικά έπη.³⁴ Ένα πήλινο θραύσμα πίνακα από τον Τάραντα με παράσταση κάπρου αντιμέτωπου με λιοντάρι αποτυπωμένη με επίπεδη σφραγίδα, χρονολογείται στον ύστερο 7ο και στις αρχές του 6ου αι. π.Χ. και προσεγγίζει, τουλάχιστον εικονογραφικά και τεχνοτροπικά, αυτό των Ζαράκων.³⁵

Στο θραύσμα του αγγείου Α6 (Εικ. 7, Σχ. 6) αποδίδεται επιπεδόγλυφη εικονιστική παράσταση, σωζόμενη αποσπασματικά και σε εξαιρετικά κακή διατήρηση. Αριστερά διακρίνεται μορφή, μικρού μεγέθους, ενώ δεξιότερα πολεμιστής και το οπίσθιο τμήμα αλόγου επάνω από τη ράχη του οποίου ξεπροβάλλει το μπροστινό μέρος ενός ζώου.

Από τη μικρής κλίμακας μορφή που εικονίζεται να κινείται προς τα δεξιά διακρίνεται αμυδρά το ένα σκέλος και το ένα χέρι σε προβολή, στο οποίο πιθανότατα κρατά ξίφος. Η ταύτιση του αντικειμένου με ξίφος επιτυγχάνεται λόγω της χαρακτηριστικής λέπτυνσης που σχηματίζεται μεταξύ του μύκητα και της λεπίδας. Το ξίφος αποδίδεται με την πλατιά επιμήκη λεπίδα του προς τα επάνω, της οποία όμως δεν διασώζεται η απόληξη. Από μια συγκριτική παραβολή των ξιφών στην ανάγλυφη κεραμική του 7ου αι. π.Χ., διαπιστώνουμε ότι έφεραν μύκητα, κυρτό ή σχήματος ημισελήνου, παρόμοιο με αυτόν των Ζαράκων. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν το ξίφος του Περσέα σε πίθο από τη Θήβα (675-650 π.Χ.)³⁶ και αυτά με τη μακριά πλατιά λεπίδα που κρατούν οι πολεμιστές στις σκηνές της άλωσης της Τροίας στον περίφημο πίθο της Μυκόνου (β' τέταρτο 7ου αι. π.Χ.)³⁷

Η μορφή αριστερά, λόγω του μικρού μεγέθους της, θα μπορούσε να ταυτιστεί με παιδί. Ωστόσο η απουσία, απ' όσο τουλάχιστον γνωρίζω, παιδιών με ξίφος από την πρώιμη αγγειογραφία,³⁸ σε συνδυασμό με την παρουσία μορφών σε μικρότερη κλίμακα ήδη από την Ύστερη Γεωμετρική περίοδο, καθιστούν πιθανότερη την απεικόνιση μιας ενήλικης μορφής.³⁹

32. Για την τυπολογία των λιονταριών στην ανάγλυφη κεραμική, βλ. Σημαντώνη-Μπουρνιά 1990, 66-68.

33. Κάπρος-λιοντάρι (Amyx 1988, πίν. 52.1, 54.1, 77.1; Kübler 1970, 490, αριθ. κατ. 92, πίν. 77; Payne & Dunbabin 1962, αριθ. 203, πίν. 8.8; Walter 1968, 113, αριθ. 377, πίν. 66-68, εικ. 33d;), ταύρος-λιοντάρι (Payne & Dunbabin 1962, αριθ. 2305, πίν. 92), αίγαγρος-λιοντάρι (Payne & Dunbabin 1962, αριθ. 2438). Για την παρουσία αντωπών ζώων στη μηλιακή αγγειογραφία, βλ. Ζαφειροπούλου 1985, 46-52 κ.ε.

34. Οδύσσεια, λ, στ. 610-611 (Hampe 1952, 32; Δεσποίνη 2000, 289).

35. Βόννη, Akademisches Kunstmuseum, αριθ. ευρ. D 25876 (Dierichs 1993, 39, εικ. 6; Hübingner & Menninger 2007, 165-166, αριθ. 96).

36. Παρίσι, Μουσείο Λούβρου, αριθ. ευρ. CA 795, βλ. LIMC IV (1988), s.v. Gorgo, Gorgones 312, αριθ. 290* (I. Krauskopf); Σημαντώνη-Μπουρνιά 1990, 105-106, εικ. 28γ; LIMC VII (1994), s.v. Perseus, 339, αριθ. 117 (L.J. Roccas).

37. Μύκος, Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. ευρ. M 2240 (Ahlberg-Cornell 1992, 77-85, εικ. 120, 127-131, 138; Benda-Weber 2008, 39-46; Ebbinghaus 2005, 51-72; Ervin 1963, 37-75, πίν. 22, 23a-b, 26a-b, 27a, 28b; Ervin-Caskey 1980, 33-36).

38. Στην ανάγλυφη κεραμική της Τήνου η απεικόνιση μιας παιδικής μορφής σε θραύσμα πίθου (Αρχαιολογικό Μουσείο Τήνου, αριθ. ευρ. Β5) έχει συνδεθεί με το επεισόδιο αποχαιρετισμού του Αμφιάραου, παρουσία των παιδιών του (Simantoni-Bournia 2004, 106-107, πίν. 62, εικ. 151).

39. Βλ. π.χ. α) Πολεμιστές κάτω από άλογα αρμάτων σε κρατήρα της ΥΓ περιόδου από την Ζαγορά της Άνδρου (Αρχαιολογικό Μουσείο Άνδρου, αριθ. ευρ. 416), βλ. Cambitoglou 1988, 206-207, πίν. 199.

Ο πολεμιστής στο ανάγλυφο των Ζαράκων αποδίδεται στραμμένος προς τα δεξιά κρατώντας με το εκτεινόμενο προς τα πίσω χέρι, μικρό τμήμα του οποίου διακρίνεται (Εικ. 7, Σχ. 6), δόρυ με πλατύ στείλειο και φυλλόσχημη αιχμή,⁴⁰ και με το άλλο κυκλική οπλιτική ασπίδα, τον κοινότερο τύπο στην εικονογραφία του 7ου αι. π.Χ.⁴¹ Η αδέξια αποδοσμένη ωοειδής ασπίδα καλύπτει πλήρως τον κορμό του, καθώς κάτω από αυτήν διακρίνεται μόνο το σταθερό σκέλος του και πολύ αμυδρότερα το προβλλόμενο. Φορά κράνος, ενδεχομένως κορινθιακό, πίσω από το οποίο διαγράφεται το περίγραμμα του χαμηλού λόφου και η άκρη της ιππουρίδας.⁴² Μέσα από το κράνος προβάλλει η μεγάλη μυτερή μύτη του πολεμιστή, το μοναδικό σωζόμενο φυσιογνωμικό χαρακτηριστικό του, σε αντιστοιχία με τις μορφές πολεμιστών στους ανάγλυφους πίθους του τηνιακού εργαστηρίου.⁴³

Επάνω από τη ράχη του αλόγου ξεπροβάλλει το μπροστινό τμήμα ενός σκύλου, που κινείται ορμητικά προς το μέρος του πολεμιστή, ένα εξαιρετικά σπάνιο αν όχι μοναδικό στην εικονογραφία θέμα.⁴⁴ Το εικονογραφικό μοτίβο σκύλου σε καλπάζουσα κίνηση ίσως οφείλει την έμπνευσή του στη συνεπτυγμένη μορφή του κυνηγιού λαγού από σκύλο, στην οποία παραλείπεται το θήραμα.⁴⁵ Η συγκεκριμένη σύνθεση, εκτυλισσόμενη συνήθως κάτω από σκηνές ιπποδρομίας ή αρματοδρομίας θα εξελιχθεί σε ένα αγαπημένο εικονογραφικό θέμα κατά τον 7ο αι. π.Χ.⁴⁶ Στην παράσταση των Ζαράκων η εμφάνιση του σκύλου θα μπορούσε να εκληφθεί ως προσπάθεια κάλυψης του κενού (*horror vacui*), σε αναλογία με άλλα εικονογραφικά παράλληλα. Ενδεικτικά αναφέρουμε τον πίθο των Ζαράκων, στον οποίο ο καλλιτέχνης τοποθέτησε κάτω από τον κορμό των Κενταύρων ανεστραμμένο λαγό, κύριο θήραμά τους και σύμβολο ταχύτητας.⁴⁷

Μπροστά από τον πολεμιστή και σε άμεση σχεδόν επαφή με αυτόν διακρίνονται αμυδρά τα πίσω σκέλη και η ουρά ενός αλόγου που αποδίδεται σε μικρότερη κλίμακα και σε ψηλότερο επίπεδο σε σχέση με αυτόν. Χωρίς αμφιβολία η αποσπασματική και κακή διατήρηση του αναγλύφου δυσχεραίνει την αναγνώριση του θέματος. Ωστόσο, η απόδοση του πολεμιστή και του αλόγου με αυτόν τον τρόπο γεννά ερωτηματικά για τις προθέσεις του τεχνίτη, εφόσον στην αρχαϊκή ανάγλυφη εικονογραφία οι πολεμιστές απαντούν συνήθως ως αποβάτες επάνω σε δίφρο άρματος ή κατά την επιβίβασή τους σε

β) Μορφή κάτω από τα σκέλη οπλίτη σε πρωτοαττικό κωνικό υποστατό κοντά στον Ζ. του Πολύφημου στο Βερολίνο, Staatliche Museen, αριθ. ευρ. A 40: CVA Berlin 1 (D.2), πίν. 28-29 (R. Eilmann & K. Gebauer), βλ. Morris 1984, 73, εικ. 18. γ) Ιματιοφόρες μορφές με δόρατα κάτω από ιππέα σε μελανόμορφο πινάκιο (540 π.Χ.) στη Χαϊδελβέργη, Universität Heidelberg. Archäologisches Institut, αριθ. ευρ. 68/2: CVA Heidelberg. Universität 4 (D. 31), πίν. 164. 1-4 (H. Gropengiesser), βλ. Hampe und Mitarbeiter 1971, 30-31, αριθ. 52, πίν. 33.

40. Πρβλ. δόρυ με πλατύ στείλειο που κρατά πολεμιστής σε υστερογεωμετρικό αγγείο από την Αμοργό στην Καρλσρούη, Badisches Landesmuseum (Marangou 1983, 121-122, εικ. 2).

41. Snodgrass 1964, 61-67. Πρβλ. Σημαντώνη-Μπουρνιά 1990, 75, αριθ. K17.

42. Για το κορινθιακό κράνος, βλ. Kunze 1961, 56-128; Snodgrass 1964, 20-28. Για πολεμιστές με κορινθιακό κράνος σε ανάγλυφους πίθους, βλ. Miller 1987, 278-279, αριθ. 4, πίν. 51α (β' μισό 7ου αι. π.Χ.); Σημαντώνη-Μπουρνιά 1990, 74-75. Για πολεμιστές με κρητικού τύπου κράνη σε ανάγλυφους πίθους, βλ. Simantoni-Bournia 2004, 101-105, πίν. 58, εικ. 142. Για πολεμιστές με κορινθιακό κράνος σε λακωνικό κρατήρα των αρχών του 6ου αι. π.Χ., πρβλ. Moustaka 2004, 57, εικ. 4, πίν. 13, έγχρ. πίν. III.2, IV. 1-2.

43. Simantoni-Bournia 2004, 101-105, πίν. 58, εικ. 142. 106-107, πίν. 61, εικ. 148-149 (650-600 π.Χ.). Οι μορφές πολεμιστών αποτελούν ένα σύνθετο θέμα στην αρχαϊκή αγγειογραφία στην οποία αποδίδονται σε πομπή στραμμένοι προς τα δεξιά ή προς τα αριστερά, κρατώντας κυκλική ασπίδα, βλ. π.χ. Morris 1984, πίν. 8, 11, 17, 18, 21, 24; Moustaka 2004, 57-60, εικ. 2-4, πίν. 13.1, έγχρ. πίν. III-IV; Simantoni-Bournia 2004, 101-105, πίν. 58, εικ. 142.

44. Πρβλ. το αρπακτικό ζώο που κινείται επιθετικά επάνω από τη ράχη αλόγου σε σαμιακό ΥΓ κάρναρο (Σάμος, Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. ευρ. K 805) και μοιάζει περισσότερο με σκύλο παρά με λιοντάρι ή άλλο ζώο (Boardman 2001, εικ. 144; Eilmann 1933, 97-102, εικ. 40; Δεσποίνη 2000, 284, σημ. 37).

45. Για την καταγωγή του συγκεκριμένου θέματος από την πρωτοκορινθιακή αγγειογραφία, βλ. Σημαντώνη-Μπουρνιά 1987-1988, 175-181.

46. Για το κυνήγι λαγού από σκύλους, βλ. Salviat 1983a, 185-190, εικ. 1-2, 5; 1983b, 215, εικ. 23; Σκιλάρντι 1975, 142-143. Για σκηνές αρματοδρομίας κάτω από τις οποίες εκτυλίσσεται κυνήγι λαγού από σκύλο, βλ. Weinberg 1954, 121, πίν. 27b. Για τη σύμφυση του θέματος, βλ. Coulié 2000, 116-123, εικ. 16-23, 32.7-8.

47. Χατζηδημητρίου 2004, 188-189.

αυτό, και σπανιότερα ως έφιπποι.⁴⁸ Θα μπορούσαμε λοιπόν να εικάσουμε, με κάθε επιφύλαξη βέβαια, ότι και σε αυτήν την παράσταση πρόθεση του τεχνίτη ήταν να αποδώσει την αναχώρηση ενός πολεμιστή αποβάτη σε άρμα σε απομίμηση άλλων παραστάσεων της ανάγλυφης κεραμικής των Κυκλάδων και άλλων περιοχών.⁴⁹ Αξίζει ωστόσο να επισημανθεί ότι μολονότι οι πολεμιστές αποτελούσαν ένα προσφιλές θέμα στην ανάγλυφη κεραμική των Κυκλάδων, εντούτοις η σύνθεση του συγκεκριμένου αναγλύφου απέχει τεχνοτροπικά και στιλιστικά από τις δημιουργίες των γειτονικών εργαστηρίων.⁵⁰

Η αποτύπωση άλλωστε των εικονιστικών στοιχείων του αναγλύφου με τόσο άτεχνο και πρόχειρο τρόπο φανερώνουν έναν άπειρο κεραμέα, που ίσως πειραματιζόταν με την τεχνική της σφράγισης χωρίς να έχει προηγουμένως σχεδιάσει το σύνολο της εικονιστικής σύνθεσης. Η παρ' ολίγον δε επικάλυψη του πολεμιστή και του αλόγου μαρτυρεί τη χρήση διαφορετικών σφραγίδων για την απόδοση του οπλίτη, που αποδίδεται σε ψηλότερο ανάγλυφο, καθώς και των υπολοίπων μορφών.

Ο ανάγλυφος πίθος με την εικονιστική παράσταση Κενταύρων και το ανάγλυφο θραύσμα Α6

Επιχειρώντας μια χρονολογική προσέγγιση του ανάγλυφου θραύσματος (Α6) εύλογο είναι να στραφούμε στον αναθηματικό πίθο από την ίδια ανασκαφή (Εικ. 1α-β) καθώς αποτελεί το μοναδικό συγκριτικό υλικό.⁵¹ Ειδικότερα, στον πίθο των Ζαράκων γίνεται χρήση κυλινδρικής σφραγίδας για την ανάπτυξη του επαναλαμβανόμενου εικονογραφικού μοτίβου του Κενταύρου σε ζωφόρο, ενώ στο ανάγλυφο που πραγματευόμαστε έχουν αποτυπωθεί με επίπεδη σφραγίδα μεμονωμένα επεισόδια χωρίς αφηγηματική ροή. Η αντιπαραβολή μάλιστα των δύο παραπάνω έργων οδηγεί στην αναγνώριση δύο διαφορετικών τεχνιτών οι οποίοι, αν και βρίσκονταν στο ίδιο εργασιακό περιβάλλον, σφράγισαν κυριολεκτικά και μεταφορικά ο καθένας με τη δική του σφραγίδα τη δημιουργία του.

Όσον αφορά στο πλάσιμο των μορφών, ενώ ο κορμός του Κενταύρου χαρακτηρίζεται από ραδιονότητα και κομψότητα συγκρινόμενος με τις βαρύτερες σωματικές αναλογίες του πολεμιστή, εμφανείς είναι οι ομοιότητες στη διαμόρφωση των ανατομικών λεπτομερειών των σκελών των δύο μορφών· το γαστροκνήμιο του πολεμιστή είναι μεν πιο γεροδεμένο από αυτό του Κενταύρου, αλλά η καμπύλη γραμμή για τη μετάβαση από την κνήμη στον μηρό, καθώς και η σχεδίαση του γονάτου αποδίδονται με όμοιο τρόπο.

Τα πλησιέστερα παράλληλα στην τεχνική και θεματολογία του πίθου των Ζαράκων απαντούν σε έργα της κορινθιακής ανάγλυφης κεραμικής από το Ηραίο του Άργους. Πρόκειται για θραύσματα ανάγλυφων πίθων των μέσων του 7ου αι. π.Χ., διακοσμημένα με κυλινδρική σφραγίδα στα οποία αποδίδεται γυμνός γενειοφόρος τοξότης, πιθανότατα Ηρακλής, αντιμέτωπος με Κένταυρο.⁵² Η σωματική διάπλαση του ανθρώπινου πρόσθιου κορμού του μιξογενούς όντος παραπέμπει στις ανάλογες μορφές του πίθου των Ζαράκων, ενώ συγχρόνως το πλάσιμο των ποδιών τόσο του Ηρακλή όσο και του Κε-

48. Βλ. π.χ. ανάγλυφο πίθο με ζωφόρο έφιππων πολεμιστών στη Βοστώνη, Museum of Fine Arts, αριθ. ευρ. 99.506 (Ervin-Caskey 1976, εικ. 24, πίν. 6).

49. Βλ. π.χ. α) Θραύσματα ανάγλυφων πίθων από τη Νάξο (Αρχαιολογικό Μουσείο Νάξου, αριθ. ευρ. 1611, 1613), βλ. Σημαντώνη-Μπουρνιά 1990, 27, αριθ. Κ19, πίν. 10 (β' τέταρτο 7ου αι. π.Χ.). 28-29, αριθ. Κ22, πίν. 12γ (γ' τέταρτο 7ου αι. π.Χ.). β) Όστρακο ανάγλυφου πίθου από τη Σπάρτη (Αρχαιολογικό Μουσείο Σπάρτης, αριθ. ευρ. 520), βλ. Μανακίδου 1994, 289, αριθ. 89, πίν. 4β (τέλη 7ου αι. π.Χ.). γ) Ανάγλυφο πίθο από τη Θήρα (Αρχαιολογικό Μουσείο Θήρας, χωρίς αριθ. ευρ.), βλ. Μανακίδου 1994, 289, αριθ. 85, πίν. 4α (650/640 π.Χ.).

50. Για τη διαφορετική απόδοση των πολεμιστών σε ανάγλυφους πίθους των κυκλαδίτικων εργαστηρίων, πρβλ. Ervin-Caskey 1976, εικ. 15-16, πίν. 3, εικ. 18, 32, πίν. 4, εικ. 22, πίν. 6, εικ. 28-29, πίν. 8. Σημαντώνη-Μπουρνιά 1990, αριθ. Κ19, πίν. 10, αριθ. Κ20, πίν. 11, αριθ. Κ22, πίν. 12. Για τον ανάγλυφο πίθο της Μυκόνου, βλ. παραπάνω σημ. 37.

51. Βλ. παραπάνω σημ. 6.

52. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. ευρ. 14209 (Anderson 1987, 79, 141, αριθ. Co12-14; Waldstein 1902-1905, 181, πίν. 63, αριθ.1-3; Weinberg 1954, 116-117, πίν. 26a-d; Σημαντώνη-Μπουρνιά 1990, 47, σημ. 21; Χατζήδημητρίου 2004, 192-193, πίν. 39α-β).

νταύρου πλησιάζει κατά πολύ αυτό του πολεμιστή στο ανάγλυφο των Ζαράκων. Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω στοιχεία και ειδικότερα την εφαρμογή της τεχνικής της σφραγίδας στα παραπάνω έργα και τη χρονολόγησή τους στα μέσα του 7ου αι. π.Χ., θα μπορούσαμε να εντάξουμε και το ανάγλυφο των Ζαράκων στην ίδια χρονολογική περίοδο.

Η σύλληψη του εικονογραφικού θέματος των Κενταύρων για την διακόσμηση του πίθου θα μπορούσε να αναζητηθεί στο θεματολόγιο της κορινθιακής ανάγλυφης κεραμικής, αλλά και στις μυθολογικές παραδόσεις που συνδέονται με την περιοχή των Ζαράκων. Από το ποίημα *Αλεξάνδρα* του χαλκιδέου ποιητή Λυκόφρονος, που έζησε τον 3ο αι. π.Χ., πληροφορούμαστε ότι ο Ζάραξ ήταν όρος της Εύβοιας και ότι το όνομά του προέρχεται από κάποιον επώνυμο ήρωα, γιο του Καρύστου.⁵³ Από τα ίδια σχόλια αντλούμε την πληροφορία ότι ο Χείρων ήταν πατέρας του Καρύστου «Ζάρηξ Καρύστου ἐστὶ τοῦ Χείρωνος».⁵⁴ Με δεδομένο λοιπόν τους δεσμούς συγγενείας μεταξύ του Χείωνα, του Καρύστου και του Ζάρακα δεν μπορούμε να αποκλείσουμε την πιθανότητα ο καλλιτέχνης του πίθου να άντλησε την έμπνευση του θέματος από τον τοπικό μύθο.⁵⁵ Η παρουσία άλλωστε του Χείωνα στην αγγειογραφία ως κυνηγού με κύριο θήραμά του τον λαγό,⁵⁶ σε συνδυασμό με την σφράγιση του συγκεκριμένου ζώου κάτω από τα σκέλη των Κενταύρων, καθιστά ελκυστική την διατύπωση της παραπάνω εκδοχής.

Κάτω από την ανάγλυφη ζωφόρο με τους Κένταυρους αποδίδεται χαραγμένη επιγραφή αναθηματικού χαρακτήρα, όπως προκύπτει από την αναγραφή της λέξης *ιερός* (Εικ. 1α, Σχέδιο 7).⁵⁷ Η αποσπασματική διατήρηση της επιγραφής καθιστά δυσχερή την αποκατάσταση του ονόματος του θεού στον οποίο ήταν αφιερωμένος ο πίθος, καθώς και του αναθέτη. Εξίσου αβέβαιη θεωρείται και η άγνωση του ονόματος *Πα(μ)φυλάτες*, που ακολουθεί το κύριο όνομα και σύμφωνα με τον μελετητή της επιγραφής πρόκειται για αμάρτυρο αρσενικό όνομα, το οποίο δηλώνει την καταγωγή από ορισμένο τόπο.⁵⁸ Ο συγκεκριμένος αναθέτης όχι μόνο επέλεξε να αναθέσει στη λατρευόμενη θεότητα των Ζαράκων τον πίθο, αλλά και να περιγράψει στην αφιερωματική επιγραφή με το ρήμα *σφαλάσσειν*-που ερμηνεύεται ως *τέμνειν* ή *κεντεῖν*-την τεχνική που εφάρμοζε για την καλύτερη στερέωση του επίθετου πηλού επάνω στο αγγείο.⁵⁹ Σύμφωνα με την επιγραφή ο τεχνίτης χάρασε κατά διαστήματα το τμήμα του αγγείου στο οποίο επρόκειτο να επιτεθεί η πρόσθετη ζώνη πηλού.⁶⁰ Από την ερμηνεία της παραπάνω επιγραφής συνάγεται ότι ο κεραμέας που χάραξε την επιγραφή στον πίθο ήταν συγχρόνως και ο αναθέτης του.

Παρατηρήσεις και συμπεράσματα

Η υιοθέτηση και εφαρμογή της τεχνικής της σφραγίδας για τη διακόσμηση της ανάγλυφης κεραμικής από τους Ζάρακες, που απαντά σπάνια στην υπόλοιπη Εύβοια, συνηγορεί στη λειτουργία ενός ή περισσότερων κεραμικών εργαστηρίων στην περιοχή τουλάχιστον κατά τον 7ο αι. π.Χ. Σε αυτά

53. Λυκόφρονος, *Αλεξάνδρα*, στ. 373 ([επιμ. L. Mascialino, 1964): «Ὀφέλτα καὶ μύχουρε χοιράδων Ζάραξ...» και Σχόλια στον Λυκόφρονα, *Αλεξάνδρα*, στ. 373 (εκδ. G. Kinkel 1880). Στο *Etymologicon Magnum*, στ. 408, 9-11 [εκδ. T. Gaisford 1962] αναφέρεται: «Ζάραξ καὶ Ὀφέλτα, ὄρη Εὐβοίας, περὶ ἃ γέγονε τὰ ναυάγια τῶν Ἑλλήνων. Ζάραξ δὲ ὠνόμασται ἀπὸ Ζάρακος τοῦ Πετραίου υἱοῦ Καρύστου». Βλ. Χατζηδημητρίου 2015, 269.

54. Σχόλια στον Λυκόφρονα, στ. 580.

55. Gantz 1993, 144-147, 163; Grimal 1991, λήμμα *Χείρων*, 700-701.

56. Βλ. π.χ. LIMC III (1986), s.v. *Cheiron*, 239, αριθ. 17, 240, αριθ. 42, 241, αριθ. 47, 246, αριθ. 100 (M. Gisler-Huwiler); Χατζηδημητρίου 2004, 188-189.

57. Ματθαίου 2004-2009, 541-544 (ειδικ. σελ. 543).

58. Κατά τον Ματθαίου 2004-2009, 542, το τοπωνύμιο θα είχε τη μορφή *Παμφύλη*.

59. Σύμφωνα με τον Ματθαίου 2004-2009, 543, ο ρηματικός τύπος *ἐσπάλασε* χρησιμοποιείται αντί των συνηθών ρημάτων *ἐποίει* ή *ἔγραψε*.

60. Ματθαίου 2004-2009, 543; Σημαντώνη-Μπουρνιά 1990, 47.

θα δραστηριοποιούνταν ντόπιοι ή περιοδεύοντες κεραμείς, όπως ο ξενικής καταγωγής κεραμέας του πίθου.

Ο εντοπισμός κοντά στους Ζάρακες της θέσης *Καθούμενο*, απ' όπου οι κάτοικοι του σύγχρονου οικισμού προμηθεύονταν μέχρι και πρόσφατα την πρώτη ύλη για την κατασκευή των παραδοσιακών κεραμικών σκευών τους, δεν αποκλείει την εκμετάλλευση των συγκεκριμένων αργιλικών κοιτασμάτων και κατά την αρχαιότητα.⁶¹ Η αξιοποίηση δε των κατά τόπους αργιλοφόρων κοιτασμάτων οφειλόταν κατά κύριο λόγο και στις δυσχέρειες που αντιμετώπιζαν οι κεραμείς κατά τη μεταφορά της πρώτης ύλης από απομακρυσμένες περιοχές.

Ο τρόπος διάδοσης της κυλινδρικής και επίπεδης τεχνικής της σφραγίδας στους κεραμείς των Ζαράκων παραμένει ασαφής. Ωστόσο η απόκτηση της τεχνογνωσίας από τα γειτονικά κυκλαδίτικα εργαστήρια, με τα οποία οι κάτοικοι της νότιας Εύβοιας διατηρούσαν στενούς εμπορικούς και πολιτιστικούς δεσμούς ήδη από την Εποχή του Σιδήρου, παραμένει η πιθανότερη εκδοχή.⁶² Εξίσου πιθανή θα μπορούσε να θεωρηθεί και η διάδοση της τεχνικής της κυλινδρικής σφραγίδας μέσω της περιοχής της Κορίνθου, όπου η τεχνική αυτή εφαρμόστηκε για την αποτύπωση όχι μόνο των δευτερευουσών διακοσμητικών ζωνών, όπως ίσχυε στα κυκλαδίτικα εργαστήρια, αλλά και των κύριων εικονιστικών συνθέσεων.⁶³ Το γεγονός δηλαδή ότι η κυλινδρική σφραγίδα έπρεπε να μην υπερβαίνει ένα συγκεκριμένο ύψος για να είναι εύχρηστη, επέβαλε στους κορινθίους τεχνίτες να πειραματίζονται με μικρογραφικές-σε σχέση με το μέγεθος των πίθων-συνθέσεις, των οποίων τα πρότυπα μπορούν να αναζητηθούν στις μικκυλογραφικές αποδόσεις της πρωτοκορινθιακής αγγειογραφίας.⁶⁴ Εντούτοις, οι ενδείξεις για την ύπαρξη σχέσεων μεταξύ των δύο περιοχών αυτών ελάχιστες.⁶⁵

Αναπάντητο επίσης παραμένει το ερώτημα για τον τόπο κατασκευής των σφραγίδων που χρησιμοποιήθηκαν για την δημιουργία των αναγλύφων· εφόσον δεν έχουν εντοπιστεί κατάλοιπα σφραγίδων στον χώρο της ανασκαφής δεν γνωρίζουμε εάν αυτές κατασκευάστηκαν επί τόπου ή τις έφεραν μαζί τους κεραμείς από άλλες περιοχές, στις οποίες είχε αναπτυχθεί η σχετική τεχνική.⁶⁶

Η ανάγλυφη κεραμική από τους Ζάρακες αποτελεί ένα μικρό μέρος της κεραμικής παραγωγής του τόπου, η οποία προοριζόταν να καλύψει τις ανάγκες του αγοραστικού κοινού, στην πλειονότητά του προσκυνητές του ιερού όπως προκύπτει και από την παραγωγή ενεπίγραφων κεραμικών σκευών λατρευτικής χρήσης.⁶⁷ Η χρονολόγησή τους κατά τον 6ο αι. π.Χ. σε συνδυασμό και με τα ευρήματα κεραμικής των ΥΓ χρόνων,⁶⁸ συνηγορούν στην οργάνωση των κεραμικών εργαστηρίων των Ζαράκων ήδη από την Ύστερη Εποχή του Σιδήρου και τη συνεχή λειτουργία τους τουλάχιστον για τρεις αιώνες, παράλληλα και σε άμεση σύνδεση με το ιερό.⁶⁹

61. Η πληροφορία οφείλεται στον κάτοικο της περιοχής κ. Παναγιώτη Ράπτη, τον οποίο και ευχαριστώ θερμά. Η χρήση τοπικού πηλού για την παραγωγή των κεραμικών προϊόντων στους Ζάρακες προκύπτει μόνο μακροσκοπικά, ενώ η χρήση τοπικών πηλών σε διάφορα γειτονικά κεραμικά εργαστήρια τεκμηριώνεται τόσο από μακροσκοπικές, όσο και από εργαστηριακές αναλύσεις σε δείγματα πηλών, βλ. παραπάνω σημ. 12-13.

62. Βλ. Crielaard 2012, 197, 200; McLoughlin 2002, 93-95.

63. Για τη χρήση κυλινδρικής σφραγίδας στη διακόσμηση της ανάγλυφης κορινθιακής κεραμικής, βλ. Σημαντώνη-Μπουρνιά 1987-88, 175-189.

64. Σημαντώνη-Μπουρνιά 1987-1988, 187. Μια ακόμη περιοχή όπου πιθανόν διαδόθηκε η τεχνική της κυλινδρικής σφραγίδας μέσω Κορίνθου είναι η περιοχή των Λεγρενών και του Θορικού, όπου και έχει βρεθεί κεραμική κατασκευασμένη με τη συγκεκριμένη τεχνική. Ωστόσο, ασαφή παραμένουν τα χρονικά όρια λειτουργίας του εργαστηρίου, βλ. παραπάνω σημ. 23.

65. Το μοναδικό δείγμα κορινθιάζουσας κεραμικής από τους Ζάρακες είναι μία κοτύλη των μέσων του 7ου αι. π.Χ., βλ. Χατζηδημητρίου 2003-2004, 61, εικ. 13. Για την παρουσία κορινθιακής και κορινθιάζουσας κεραμικής κατά την Αρχαϊκή περίοδο στην Εύβοια και ειδικότερα στην Ερέτρια και την Κάρυστο, βλ. Χιδίρογλου 2015. Βλ. παραπάνω και σημ. 12.

66. Οι σφραγίδες που χρησιμοποιούνταν για την διακόσμηση των πίθων ήταν φτιαγμένες από λίθο, πηλό ή ξύλο, που ήταν και το συνθέστερο υλικό, βλ. Stokes 1905-1906, 71-72; Σημαντώνη-Μπουρνιά 1987-1988, 187-188; 1990, 47.

67. Βλ. παραπάνω σημ. 8.

68. Βλ. παραπάνω σημ. 5.

69. Η ύπαρξη κεραμικών, κοροπλαστικών και μεταλλουργικών εργαστηρίων κοντά σε ιερά για την εξυπηρέτηση των

Η παρουσίαση της λιγοστής ανάγλυφης κεραμικής από τους Ζάρακες δεν προσφέρεται για την αποκατάσταση μιας συνολικής εικόνας της παραγωγικής δραστηριότητας των κεραμικών εργαστηρίων των Ζαράκων κατά τους Αρχαίους χρόνους. Εντούτοις, οι ταπεινές αλλά μοναδικές αυτές δημιουργίες δεν παύουν να αποτελούν αδιάψευστους μάρτυρες για τη λειτουργία ενός ιδιαίτερου εργαστηρίου ανάγλυφης κεραμικής στη νότια Εύβοια.

Ελπίζουμε ότι η περαιτέρω έρευνα και μελέτη τόσο της ανάγλυφης όσο και της λοιπής τοπικής κεραμικής των Ζαράκων, σε συνδυασμό με τις εργαστηριακές αναλύσεις, θα συμβάλουν σημαντικά στην ανασύνθεση και κατανόηση του τρόπου οργάνωσης των τοπικών κεραμικών εργαστηρίων σε συνάρτηση με την λειτουργία του ιερού και την εξυπηρέτηση των λατρευτικών αναγκών των προσκυνητών του.

Κατάλογος ανάγλυφης κεραμικής⁷⁰

A1. ME 18726+18802. Θραύσμα από το χείλος ανάγλυφου πίθου, συγκολλημένο από τέσσερα συνανήκοντα τμήματα. Διακοσμείται με ζώνη επιπεδόγλυφου απλού πλοχμού και σχοινοειδές κόσμημα. Χρήση κυλινδρικής σφραγίδας. (Εικ. 2 - Σχέδιο 1).

Μέγ. σωζ. ύψος: 0,085 μ. / μήκος: 0,175 μ. / πάχος: 0,018 μ. / ύψος διάκοσμης ζώνης: 0,038 μ. / ύψος αναγλύφου: 0,002 μ. Πηλός πορτοκαλόχρωμος (Munsell 5YR, 6/6 reddish yellow) με εγκλείσματα κυρίως λευκά, που εντοπίζονται ως επί το πλείστον στη ζώνη της ανάγλυφης διακόσμησης.

A2. ME 18806. Θραύσμα ανάγλυφου πίθου. Διακοσμείται με ζώνη επιπεδόγλυφου απλού πλοχμού και σχοινοειδές κόσμημα επάνω και κάτω. Χρήση κυλινδρικής σφραγίδας. (Εικ. 3 - Σχέδιο 2).

Ύψος: 0,10 μ. / μήκος: 0,154 μ. / πάχος: 0,019 μ. / ύψος διάκοσμης ζώνης: 0,042 μ. / ύψος αναγλύφου: 0,002 μ.

Πηλός πορτοκαλέρυθρος (Munsell 2.5YR, 5/6 red) με τεφρό πυρήνα και μεγάλη περιεκτικότητα σε κοκκώδη και μεγαλύτερου μεγέθους, κυρίως λευκά, εγκλείσματα.

A3. ME 18808. Θραύσμα από χείλος ανάγλυφου πίθου. Διακοσμείται με ζώνη επιπεδόγλυφου απλού πλοχμού. Χρήση κυλινδρικής σφραγίδας. (Εικ. 4 - Σχέδιο 3).

Ύψος: 0,072 μ. / μήκος: 0,061 μ. / πάχος: 0,018 μ. / ύψος διάκοσμης ζώνης: 0,033 μ. / ύψος αναγλύφου: 0,002 μ.

Πηλός πορτοκαλέρυθρος (Munsell 5YR, 6/6 reddish yellow) με ελάχιστα εγκλείσματα.

A4. ME 18858+18883. Δύο μη συνανήκοντα θραύσματα από χείλος αγγείου. Διακοσμούνται με δύο ομόκεντρους κύκλους, πλαισιωμένους από δύο επάλληλες έλικες, που συνδέονται με τις αντίστοιχες του επόμενου μοτίβου. Χρήση κυλινδρικής σφραγίδας. (Εικ. 5 - Σχέδιο 4).

α) **18858:** Ύψος: 0,036 μ. / μήκος: 0,065 μ. / πάχος: 0,018 μ. / ύψος αναγλύφου: 0,001 μ.

β) **18883:** Ύψος: 0,036 μ. / μήκος: 0,071 μ. / πάχος: 0,021 μ. / ύψος διάκοσμης ζώνης: 0,033 μ. / ύψος αναγλύφου: 0,001 μ.

Πηλός κοκκινωπός (Munsell 10R, 5/6 red) με ελάχιστα κυρίως λευκά εγκλείσματα.

A5. ME 18923. Θραύσμα από πήλινη κυκλοτερή πλάκα με ανάγλυφη εικονιστική παράσταση δύο αντωπών ζώνων. Χρήση επίπεδης σφραγίδας. (Εικ. 6 - Σχέδιο 5).

Ύψος: 0,079 μ. / μήκος: 0,13 μ. / διάμ. πλακιδίου: 0,26 μ. / πάχος: 0,014 μ. / σωζ. ύψος διάκοσμης ζώνης: 0,045 μ. / ύψος αναγλύφου: 0,003 μ.

Πηλός κοκκινωπός (Munsell 2.5YR, 4/6 reddish) με μικρή περιεκτικότητα σε λευκά κυρίως εγκλείσματα.

A6. ME 18871. Θραύσμα αγγείου με ανάγλυφη εικονιστική παράσταση. Χρήση επίπεδης σφραγίδας (Εικ. 7 - Σχέδιο 6).

Ύψος: 0,108 μ. / μήκος: 0,097 μ. / πάχος: 0,013 μ. / ύψος διάκοσμης ζώνης: 0,081 μ. / ύψος αναγλύφου: 0,002 μ.

Πηλός ερυθροκάστανος έως κοκκινωπός (Munsell 2.5YR, 4/4 - 4/6 reddish) με μεγάλη περιεκτικότητα σε κοκκώδη και μεγαλύτερου μεγέθους λευκά και σκούρα εγκλείσματα.

λατρευτικών αναγκών τους, τεκμηριώνεται στην Κόρινθο, στην Περαχώρα και σε άλλες περιοχές, βλ. Merker 2003, 238; Payne & Dunbabin 1962, 529.

70. ME: Μουσείο Ερέτριας.

Βιβλιογραφία

- Βαλαβάνης, Π. (1990) 'Ένα αρχαίο εργαστήριο στην εποχή μας'. *Αρχαιολογία* 36, 31-41.
- Δεσποίνη, Α. (2000) 'Ελάσματα Σίνδου με ζωφόρο ζώων'. Στο *Μύρτος. Μελέτες στη μνήμη της Ιουλίας Βοκοτοπούλου*, επιμέλεια Π. Αδάμ-Βελένη, 277-304. Θεσσαλονίκη: Υπουργείο Πολιτισμού; Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Ζαφειροπούλου, Φ. (1985) *Προβλήματα της μηλιακής αγγειογραφίας*. Αθήνα: Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας.
- Καλλιπολίτης, Β. και Β. Πετράκος (1963) 'Αθήναι-Αττική'. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 18(Β1 Χρονικά), 44-45.
- Κούρου, Ν. (1999) *Το Νότιο Νεκροταφείο της Νάξου*. Αθήνα: Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας.
- Μανακίδου, Π. Ε. (1994) *Παραστάσεις με άρματα (8^{ος}-5^{ος} αι. π.Χ.). Παρατηρήσεις στην εικονογραφία τους*. Θεσσαλονίκη: Ενωτάριο Κληροδότημα στη μνήμη Λάμπρου Ενώλη.
- Ματθαίου, Α. Π. (2004-2009) 'Θραύσμα ενεπίγραφου πίθου από τους Ζάρακες Καρυστίας'. *HOROS* 17-21, 541-544.
- Πετρόχειλος, Ν. (2005) 'Ανάγλυφη κεραμική ιστορικών χρόνων'. Στον Τόμ. Α' *Πρακτικά Β' Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου, Εις Μνήμην Νικολάου Βερνίκου-Ευγενίδη, Σίφνος 27-30 Ιουνίου 2002*, 71-86. Αθήνα: Σύνδεσμος Σιφναϊκών Μελετών.
- Σαπουνά-Σακελλαράκη, Έ. (1994-1995) 'Ανασκαφή στο Καστρί Λιχάδας Ευβοίας'. *Αρχείο Ευβοϊκών Μελετών* 31, 101-137.
- Σημαντώνη-Μπουρνιά, Ε. (1987-1988) 'Επίδραση της πρωτοκορινθιακής και κορινθιακής αγγειογραφίας στην ανάγλυφη κεραμική'. Στο *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών 1985*, 175-189. Αθήνα: Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών.
- Σημαντώνη-Μπουρνιά, Ε. (1990) *Ανασκαφές Νάξου. Οι ανάγλυφοι πίθοι*. Αθήνα: Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας.
- Σημαντώνη-Μπουρνιά, Ε. (1998) 'Πίθοι των ιστορικών χρόνων με εγχάρκτη διακόσμηση από την ΝΑ Κέα'. Στο *Κέα-Κύθνος: Ιστορία και Αρχαιολογία. Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Κέα-Κύθνος, 22-25 Ιουνίου 1994*, επιμέλεια Λ. Γ. Μενδώνη και Α. Ι. Μαζαράκη Αινιάν, 487-516. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών; Κέντρο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας.
- Σημαντώνη-Μπουρνιά, Ε. (2000) 'Από την αγγειοπλαστική παραγωγή της αρχαίας Σίφνου'. Στον Τόμ. Α' *Αρχαίοι Χρόνοι [Πρακτικά Α' Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου, Σίφνος 25-28 Ιουνίου 1998]*, 371-395. Αθήνα: Εταιρεία Σιφναϊκών Μελετών.
- Σκιλάρντι, Δ. (1975) 'Ανασκαφή παρά τα Μακρά Τείχη και η οινοχόη του Ταύρου'. *Αρχαιολογική Εφημερίς*, 66-149.
- Χατζηδημητρίου, Α. (1997) 'Ζάρακες'. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 52(Χρονικά), 407-409.
- Χατζηδημητρίου, Α. (1998) 'Ζάρακες'. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 53(Χρονικά), 368-370.
- Χατζηδημητρίου, Α. (2003-2004) 'Ανασκαφικά δεδομένα και πορίσματα από την αρχαιολογική έρευνα στους Ζάρακες Καρυστίας'. *Αρχείο Ευβοϊκών Μελετών* 35, 53-68.
- Χατζηδημητρίου, Α. (2004) 'Θραύσμα ανάγλυφου πίθου από τους Ζάρακες Καρυστίας'. *Αρχαιογνωσία* 12, 181-196.
- Χατζηδημητρίου, Α. (2004-2009) 'Ενεπίγραφο όστρακα από τους Ζάρακες Καρυστίας'. *HOROS* 17-21, 521-540.
- Χατζηδημητρίου, Α. (2006) 'Χάλκινο ενεπίγραφο σταθμίο από τους Ζάρακες Καρυστίας'. Στον Τόμ. II *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας [Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης (Βόλος 27.2-2.3.2003)]*, επιμέλεια Α. Μαζαράκη Αινιάν, 1077-1092. Βόλος: Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού; Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.
- Χατζηδημητρίου, Α. (2015) 'Τα πορίσματα από την αρχαιολογική έρευνα στους Ζάρακες Καρυστίας'. Στον Τόμ. Α' *Αρχαιολογικές Συμβολές: Βοιωτία και Εύβοια*, επιμέλεια Σ. Οικονόμου, 265-282. Αθήνα: Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης.
- Χιδίρογλου, Μ. (2012) 'Φιλάγρα Μαρμαρίου. Μία οχυρή θέση κλασικών έως ελληνιστικών χρόνων στη νοτιο-

ανατολική Εύβοια. Στον Τόμ. II 3ο Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης (Βόλος, 12.3-15.3. 2009), επιμέλεια Α. Μαζαράκη Αινιάν, 863-874. Βόλος: Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού; Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

Χιδίρογλου, Μ. (2015) 'Συμβολή στη μελέτη της κεραμικής αρχαϊκών χρόνων από την Εύβοια. Συνοπτική παρουσίαση της έρευνας'. Στον Τόμ. II 4ο Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας, Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης (Βόλος 15.3-18.3. 2012), επιμέλεια Α. Μαζαράκη Αινιάν, 627-638. Βόλος: Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού; Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

*

Ahlberg-Cornell, G. (1992) *Myth and Epos in Early Greek Art. Representation and Interpretation*. Jonsered: P. Astrom.

Amyx, D. A. (1988) *Corinthian Vase-Painting of the Archaic Period*. Berkeley; Los Angeles; London: American School of Classical Studies at Athens.

Anderson, L. H. (1987) *Relief Pithoi from the Archaic Period of Greek Art*. Ann Arbor: UMI.

Benda-Weber, I. (2008) 'Die Reliefamphora von Mykonos: Ein Beitrag zur Trachtenkunde des 7. Jahrhunderts v. Chr.' *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien* 77, 39-46.

Bérard, C. (1969) 'Note sur la fouille au sud de l'hérôon.' *Antike Kunst* 12, 74-79.

Boardman, J. (2001) *Πρώμη ελληνική αγγειογραφία* [trans. L. Bournias]. Athens: Kardamitsa Publications.

Cambitoglou, A., A. Birchall, J. J. Coulton and J. R. Green (1988) Vol. II(1) of *Zagora [Excavation of a geometric town on the island of Andros. Excavation season 1969; study season 1969-1970]*. Athens: Archaeological Society of Athens.

Coulié, A. (2000) 'Les vases à reliefs thasiens de l'époque archaïque.' *Bulletin de Correspondance Hellénique* 124, 99-160.

Crielaard, J. P. (2012) 'The Iron Age Sanctuary and Settlement at Karystos-Plakari'. In Vol. 25 of *Mediterranean Archaeology [Zagora in Context. Settlements and Intercommunal Links in the Geometric Period (900-700 BC). Proceedings of the Conference held by the Australian Archaeological Institute at Athens and the Athens Archaeological Society, Athens, 20-22 May 2012]*, edited by J-P. Descoeudres and S. A. Paspalas, 191-200. Sydney: University of Sydney.

Les Cyclades (1983) *Les Cyclades matériaux pour une étude de géographie historique. Table ronde réunie à l'Université de Dijon les 11, 12, 13 mars 1982*. Paris: Centre National de la Recherche Scientifique.

Dierichs, A. (1993) 'Ein Terrakottarelieff mit Sphinx und Greif'. In Vol. 1 of *Studia varia from the J. Paul Getty Museum*, 33-54. Malibu: The J. Paul Getty Museum.

Ebbinghaus, S. (2005) 'Protector of the City, or the Art of Storage in Early Greece.' *Journal of Hellenic Studies* 125, 51-72.

Eilmann, R. (1933) 'Frühe griechische Keramik im Samischen Heraion.' *Athenische Mitteilungen* 58, 47-145.

Ervin, M. (1963) 'A relief pithos from Mykonos.' *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 18(Μελέτες), 37-75.

Ervin-Caskey, M. (1976) 'Notes on Relief Pithoi of the Tenian-Boiotian Group.' *American Journal of Archaeology* 80, 19-41.

Ervin-Caskey, M. (1980) 'Echion on the Mykonos Pithos. The Fulfillment of Prophecy.' *Στήλη. Τόμος εις μνήμην Νικολάου Κοντολέοντος*, edited by G. Kanellou, 33-36. Αθήνα.

Gantz, T. (1993) *Early Greek Myth: A Guide to Literary Artistic Sources*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.

Grimal, P. (1991) *Λεξικό της Ελληνικής και Ρωμαϊκής*. Thessaloniki: University Studio Press.

Hampe, R. (1952) *Die Gleichnisse Homers und die Bildkunst seiner Zeit*. Tübingen: Niemeyer.

Hampe, R. (1971) *Neuerwerbungen 1957-1970: Katalog der Sammlung antiker Kleinkunst*. Mainz am Rhein: P. von Zabern.

Helsen, A. (1970-1971) 'A Relief-Decorated Basin'. In Vol. VII of *Thorikos*, 155-171. Ghent: Comité des Fouilles Belges en Grèce.

Huber, S. (1999) 'Chronique des fouilles en Grèce en 1998.' *Bulletin de Correspondance Hellénique* 123(2), 793-794.

- Hübinger, U. and M. Menninger (2007) *Terrakotten der Westgriechen im Akademischen Kunstmuseum der Universität Bonn*. Rahden: Leidorf.
- Kaltsas, N., S. Fachard, A. Psalti and M. Giannopoulou, eds. (2004) *Eretria: A Guide to the Ancient City* [trans. S. Rendall]. Gollion: École Suisse d'Archéologie en Grèce.
- Keller, D. (1985) *Archaeological Survey in Southern Euboea, Greece: A Reconstruction of Human Activity from Neolithic Times through the Byzantine Period*. University of Indiana: Ann Arbor Michigan.
- Kerschner, M. and I. S. Lemos, eds. (2014) *Archaeometric Analyses of Euboean and Euboean Related Pottery: New Results and their Interpretations*. Vienna: Österreichischen Archäologisches Institut.
- Kontoleon, N. (1958) 'Theräisches'. *Athenische Mitteilungen* 73, 117-139.
- Kübler, K. (1970) 'Die Nekropole des späten 8. bis frühen 6. Jahrhunderts. Ergebnisse der Ausgrabungen'. Vol. VI(2) of *Kerameikos*. Berlin: W. de Gruyter.
- Kunze, E. (1961) 'Korinthische Helme'. In Vol. VII of *Bericht über die Ausgrabungen in Olympia*, 56-128. Berlin: W. de Gruyter.
- Marangou, L. (1983) 'Découvertes récentes à Amorgos'. In *Les Cyclades matériaux pour une étude de géographie historique. Table ronde réunie à l'Université de Dijon les 11, 12, 13 mars 1982*, 121-129. Paris: Centre National de la Recherche Scientifique.
- Mazarakis Ainian, A. and V. Vlachou (2014) 'Archaeometric Analysis of Early Iron Age Pottery Samples from Oropos: Local or Euboean Production?'. In *Archaeometric Analyses of Euboean and Euboean Related Pottery: New Results and their Interpretations*, edited by M. Kerschner and I. S. Lemos, 95-107. Vienna: Österreichischen Archäologisches Institut.
- McLoughlin, B. (2002) *Searching for the Potter's Intention: The Pithos Makers of Zagora*. Master's thesis. University of Sydney, Australia.
- McLoughlin, B. (2011) 'The Pithos Makers at Zagora: Ceramic Technology and Function in an Agricultural Settlement Context'. In *The 'Dark Ages' revisited: Acts of an International symposium in memory of William D.E. Coulson*, edited by A. M. Ainian, 869-884. Volos: University of Thessaly Press.
- Merker, G. S. (2003) 'Corinthian Terracotta Figurines. The Development of an Industry'. In *Corinth: The Centenary, 1896-1996*, edited by C. K. Williams and N. Bookidis, 233-245. Athens: American School of Classical Studies at Athens.
- Miller, S. G. (1987) 'Archaic Relief Wares from the Nemea Area'. In *Φιλία Έπη εις Γεώργιον Ε. Μυλωνάν*, 266-284. Athens: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Morris, S. P. (1984) *The Black and White Style. Athens and Aigina in the Orientalizing Period*. New Haven and London: Yale University Press.
- Moustaka, A. (2004) 'Neue lakonische Kratere aus dem samischen Heraion'. *Athenische Mitteilungen* 119, 55-66.
- Papadopoulos, J. K. (2003) 'Ceramicus redivivus: the early Iron Age potters' field in the area of the Classical Athenian Agora'. *Hesperia Supplement* 31.
- Payne, H. and T. J. Dunbabin (1962) *Perachora. The Sanctuaries of Hera Akraia and Limenia*. Oxford: Clarendon Press.
- Sackett, L. H., V. Hankey, R. J. Howell, T. W. Jacobsen and M. R. Popham Sackett (1966) 'Prehistoric Euboea: Contributions toward a Survey'. *Annual of the British School at Athens* 61, 33-112.
- Salviat, F. (1983a) 'La céramique thasienne orientalisante et l'origine des vases "méliens"'. In *Les Cyclades matériaux pour une étude de géographie historique. Table ronde réunie à l'Université de Dijon les 11, 12, 13 mars 1982*, 185-190. Paris: Centre National de la Recherche Scientifique.
- Salviat, F. (1983b) 'Plats creux insulaires à décor orientalisant à Thasos'. In *Les Cyclades matériaux pour une étude de géographie historique. Table ronde réunie à l'Université de Dijon les 11, 12, 13 mars 1982*, 201-216. Paris: Centre National de la Recherche Scientifique.
- Simantoni-Bournia, E. (2004) *La céramique grecque à reliefs: Ateliers insulaires du 7e au 6e siècle avant J.-C.* Geneva: Librairie Droz.
- Snodgrass, A. (1964) *Early Greek Armour and Weapons: from the end of the Bronze Age to 600 B.C.* Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Soueref, K. (1998) 'Eubei lungo la costa della Grecia settentrionale. Nuovi elementi'. In *EUBOICA. L'Eubea e*

- la presenza Euboica in Calcidica e in Occidente: Atti del convegno Internazionale di Napoli 13-16 novembre 1996*, edited by M. Bats and B. d'Agostino, 229-242. Naples: Centre Jean Bérard.
- Stern, W. B. and J-P. Descoedres (1977) 'X-Ray Fluorescence Analysis of Archaic Greek Pottery'. *Archaeometry* 19, 73-85.
- Stokes, J. L. (1905-1906) 'Stamped Pithos-Fragments from Cameiros'. *Annual of the British School at Athens* 12, 71-79.
- Themelis, P. (2006) 'A relief pithos from Eretria: iconography and interpretation'. In *ΓΕΝΕΘΛΙΟΝ. Αναμνηστικός τόμος για την συμπλήρωση είκοσι χρόνων λειτουργίας του Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης*, edited by N. Stam-polidi, 95-106. Athens: Goulandris Foundation; Museum of Cycladic Art.
- Vanhove, D. (2006) 'Graffiti - Dipinti - Stamps'. Vol. III of *Thorikos*. Paris; Leuven: Peeters.
- Verdan, S., A. K. Pfyffer and C. Léderrey (2008) 'Céramique géométrique d'Érétrie'. Vol. XX of *Eretria*. Infolio editions: Gollion.
- Waldstein, C. (1902-1905) Vol. II of *The Argive Heraeum*. Boston; New York: Houghton, Mifflin & Co.
- Walter, H. (1968) 'Frühe samische Gefässe'. Vol. V of *Samos*. Bonn: R. Habelt.
- Weinberg, S. S. (1954) 'Corinthian Relief Ware: Pre-Hellenistic Period'. *Hesperia* 23, 109-137.

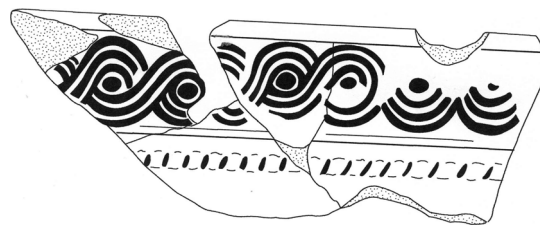
Εικόνες

Εικόνα 1: ΜΕ 18687: Θραύσμα ανάγλυφου ενεπίγραφου πίθου με παράσταση Κενταύρων.

Εικόνα 1α: ΜΕ 18687: Λεπτομέρεια του ανάγλυφου πίθου, στον οποίο διακρίνεται η επιγραφή *ιερός*.

Εικόνα 2-Σχέδιο 1 (A1): ΜΕ 18726+18802: Θραύσμα από χείλος ανάγλυφου πίθου, διακοσμημένο με ζώνη απλού πλοχμού και σχοινοειδές κόσμημα.

Εικόνα 3-Σχέδιο 2 (A2): ΜΕ 18806: Θραύσμα ανάγλυφου πίθου, διακοσμημένο με ζώνη απλού πλοχμού και σχοινοειδές κόσμημα.

Εικόνα 4-Σχέδιο 3 (A3): ΜΕ 18808: Θραύσμα από χείλος ανάγλυφου πίθου, διακοσμημένο με ζώνη απλού πλοχμού.

Εικόνα 5-Σχέδιο 4 (A4): ΜΕ 18858+18883: Θραύσματα από χείλος αγγείου, διακοσμημένα με το μοτίβο των ομόκεντρων κύκλων.

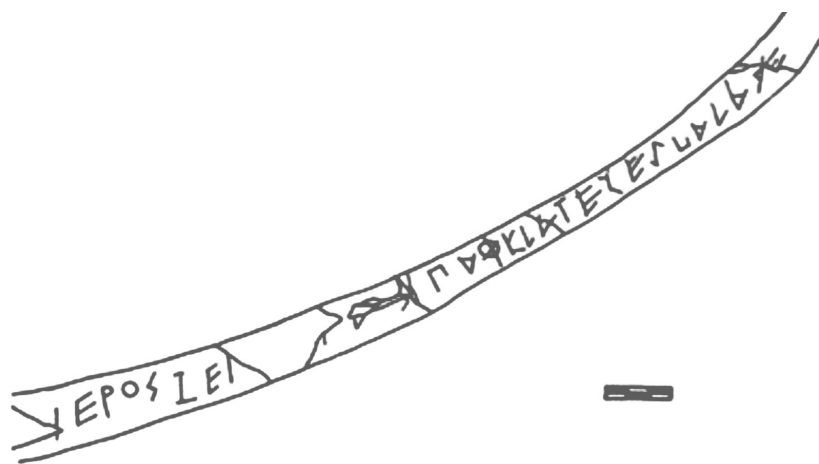

Εικόνα 6-Σχέδιο 5 (A5): ΜΕ 18923: Θραύσμα από πήλινη κυκλωτήρη πλάκα με ανάγλυφη παράσταση δύο αντιμέτωπων ζώων.

Εικόνα 7-Σχέδιο 6 (A6): ΜΕ 18871: Θραύσμα αγγείου με ανάγλυφη παράσταση πολεμιστή.

Σχέδιο 7: Αναθηματική επιγραφή χαραγμένη στο θραύσμα πίθου ΜΕ 18687 (εικόνες 1-1α).